

GAPNING SINTAKTIK DERIVATSIYASI

Xudoyorova Nozima*Samarqand davlat chet tillar instituti 4-kurs talabasi*[*xudoyorovanozima881@gmail.com*](mailto:xudoyorovanozima881@gmail.com)

+998998926614

Annotatsiya. *Mazkur maqolada gapning sintaktik derivatsiyasi tushunchasi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda sintaktik derivatsiyaning asosiy mexanizmlari — transformatsiya, kengaytirish, qisqartirish va substitutsiya — izohlanib, ularning gap tuzilmasiga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida derivatsion jarayonlarning umumiy va farqli jihatlari aniqlanadi. Natijada, sintaktik derivatsiyaning tilning kommunikativ va stilistik imkoniyatlarini kengaytirishdagi o'rni asoslab beriladi.*

Kalit so'zlar: *sintaktik derivatsiya, gap tuzilmasi, transformatsiya, sintaksis, derivatsion jarayon, stilistika, ingliz tili, o'zbek tili*

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda sintaksis tizimini chuqur o'rganish nafaqat gap qurilishining formal xususiyatlarini, balki uning hosil bo'lish mexanizmlarini ham tahlil qilishni taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, gapning sintaktik derivatsiyasi masalasi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Sintaktik derivatsiya til birliklarining o'zaro bog'lanishi asosida yangi sintaktik tuzilmalar hosil bo'lish jarayonini ifodalaydi va u til tizimidagi dinamiklik hamda variativlikni yoritishda muhim vosita hisoblanadi. Sintaktik derivatsiya tushunchasi dastlab struktur tilshunoslik va transformatsion grammatika doirasida shakllangan bo'lib, keyinchalik u funksional, kognitiv hamda pragmatik yondashuvlar asosida yanada kengaytirildi. Ayniqsa, gaplarning yuzaki va chuqur strukturalari o'rtasidagi munosabatlarni aniqlashda derivatsion jarayonlar muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Bu jarayon orqali oddiy gaplardan murakkab sintaktik konstruksiyalarni hosil qilish, gap bo'laklarining o'rin almashinuvi, qisqarishi yoki kengayishi kabi hodisalar izohlanadi.

Mazkur tadqiqot mavzusining dolzarbli shundaki, sintaktik derivatsiya masalasi nafaqat nazariy tilshunoslikda, balki amaliy sohalarda — xususan, chet tillarini o'qitish metodikasi, tarjimashunoslik va matn tahlilida ham muhim o'rin egallaydi. Chunki turli tillarda gap tuzilmalari o'rtasidagi transformatsion munosabatlarni aniqlash til o'rganuvchilarning grammatik kompetensiyasini rivojlantirishga yordam beradi hamda tarjimada mazmun va shakl muvozanatini ta'minlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Gapning sintaktik derivatsiyasi masalasi tilshunoslik tarixida turli nazariy yo‘nalishlar doirasida izchil o‘rganib kelingan. Ushbu tushuncha, avvalo, struktur tilshunoslik va transformatsion grammatika doirasida shakllanib, keyinchalik funksional va kognitiv yondashuvlar asosida yanada boyitildi. Sintaktik derivatsiya nazariyasining shakllanishida amerikalik tilshunos Noam Chomsky asos solgan transformatsion-generativ grammatika muhim o‘rin tutadi. Uning fikricha, til tizimida gaplarning yuzaki va chuqur strukturalari mavjud bo‘lib, ular o‘rtasidagi munosabat transformatsion qoidalar orqali ifodalanadi⁹⁷. Bu yondashuv sintaktik derivatsiyani formal mexanizm sifatida talqin qilish imkonini berdi va gaplarning turli variantlarini yagona asosiy strukturadan kelib chiqishini ko‘rsatdi.

Keyingi tadqiqotlarda sintaktik derivatsiya masalasi funksional tilshunoslik nuqtai nazaridan ham ko‘rib chiqildi. Xususan, M. A. K. Halliday tomonidan ishlab chiqilgan tizimli-funksional grammatika til birliklarining kommunikativ vazifasiga e‘tibor qaratadi⁹⁸. Bu yondashuvda derivatsiya nafaqat struktur o‘zgarish, balki ma‘no va funktsiyaning o‘zgarishi bilan ham bog‘liq jarayon sifatida talqin etiladi. Shu sababli, gaplarning turli sintaktik variantlari nutq vaziyatiga mos ravishda tanlanadi. Kognitiv tilshunoslik vakillari esa sintaktik derivatsiyani inson tafakkuri va konseptual tizimi bilan bog‘liq holda izohlaydilar. R. Langacker va G. Lakoff kabi olimlarning ishlari sintaktik tuzilmalar semantik konseptlar va mental modellarning ifodasi ekanligini ko‘rsatadi⁹⁹. Bu esa derivatsiya jarayonini faqat formal emas, balki kognitiv asosga ega hodisa sifatida talqin qilishga olib keladi.

Rus va o‘zbek tilshunosligida ham sintaktik derivatsiya muammosi alohida e‘tibor markazida bo‘lgan. V. V. Vinogradov, N. Yu. Shvedova kabi olimlar gap tuzilmasining rivojlanishi va transformatsion xususiyatlarini tahlil qilganlar¹⁰⁰. O‘zbek tilshunosligida esa A. Nurmonov, Sh. Rahmatullayev singari olimlar sintaksis va gap tuzilmasining derivatsion imkoniyatlarini milliy til materiallari asosida o‘rganganlar¹⁰¹. Ularning tadqiqotlarida gap bo‘laklarining o‘rin almashinuvi, qisqarishi va kengayishi kabi hodisalar derivatsion jarayon sifatida izohlanadi. Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda sintaktik derivatsiya masalasi korpus lingvistikasi va diskurs tahlili bilan bog‘liq holda ham o‘rganilmoqda. Bu yo‘nalishda olib borilgan izlanishlar real nutq materiallari asosida derivatsion modellarning ishlashini ko‘rsatib beradi va nazariy qarashlarni empirik ma‘lumotlar bilan boyitadi¹⁰².

⁹⁷ Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton

⁹⁸ Halliday, M. A. K. (1994). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold

⁹⁹ Langacker, R. W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford: Stanford University Press

¹⁰⁰ Vinogradov, V. V. (1975). *Russkiy yazyk (grammaticheskoe uchenie o slove)*. Moskva

¹⁰¹ Nurmonov, A. (2012). *O‘zbek tilining nazariy grammatikasi*. Toshkent

¹⁰² McEnery, T., & Hardie, A. (2012). *Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice*. Cambridge University Press

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda gapning sintaktik derivatsiyasini o‘rganish uchun kompleks yondashuv qo‘llanildi. Asosiy metodlar sifatida tavsifiy va tahliliy usullar orqali sintaktik birliklarning tuzilishi va o‘zgarish mexanizmlari izohlandi, qiyosiy metod yordamida ingliz va o‘zbek tillaridagi derivatsion jarayonlar solishtirildi. Shuningdek, transformatsion tahlil metodi orqali gaplarning chuqur va yuzaki strukturalari o‘rtasidagi munosabatlar aniqlanib, diskursiv tahlil asosida ularning kontekstual qo‘llanishi baholandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Gapning sintaktik derivatsiyasi til tizimining dinamik tabiatini aks ettiruvchi murakkab va ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, u orqali birlamchi sintaktik strukturalar asosida turli kommunikativ va stilistik ehtiyojlarga moslashgan ikkilamchi konstruksiyalar hosil qilinadi. Ushbu jarayon, avvalo, gapning chuqur (semantik-mantiqiy) strukturasi va uning yuzaki (formal-grammatik) ifodasi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tushuntirishga xizmat qiladi. Transformatsion yondashuvga ko‘ra, har bir gap muayyan abstrakt modeldan kelib chiqadi va turli grammatik operatsiyalar — o‘rin almashinuvi, qo‘shimcha elementlar kiritish, qisqartirish yoki almashtirish orqali yangi shakllarga ega bo‘ladi. Masalan, ingliz tilidagi faol konstruksiya passiv shaklga aylantirilganda, nafaqat gap bo‘laklarining sintaktik vazifalari o‘zgaradi, balki informatsion markaz ham siljiydi, bu esa nutqning pragmatik yo‘nalishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Shu jihatdan sintaktik derivatsiya nafaqat formal o‘zgarish, balki ma‘no va kommunikativ urg‘uning qayta taqsimlanishi sifatida ham talqin etiladi.

Sintaktik derivatsiyaning asosiy mexanizmlari til birliklarining strukturaviy o‘zgarishlarini tizimli ravishda amalga oshiradi va ular orasida transformatsiya, kengaytirish, qisqartirish hamda substitutsiya alohida o‘rin tutadi. Transformatsiya jarayonida gapning asosiy modeli saqlangan holda uning komponentlari qayta tashkil etiladi, natijada yangi sintaktik variant yuzaga keladi. Kengaytirish orqali gap tarkibiga qo‘shimcha aniqlovchi, to‘ldiruvchi yoki hol elementlari kiritilib, uning semantik hajmi boyitiladi; masalan, sodda gap murakkab qo‘shma gapga aylanishi mumkin. Aksincha, qisqartirish jarayonida ortiqcha yoki kontekstda tushunarli bo‘lgan elementlar tushirib qoldiriladi, bu esa nutqning ixchamligini ta‘minlaydi. Substitutsiya esa muayyan sintaktik birlikning boshqa birlik bilan almashtirilishini anglatadi va ko‘pincha stilistik variativlikni yuzaga keltiradi. Ushbu mexanizmlar o‘zaro uzviy bog‘liq holda ishlaydi va tilning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi.

Sintaktik derivatsiya hodisasi faqat struktur o‘zgarishlar bilan chegaralanib qolmay, balki uning stilistik va funksional jihatlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Turli derivatsion variantlar nutqning rasmiy yoki norasmiyligi, emotsionalligi, ekspressivligi kabi xususiyatlarini belgilashda faol ishtirok etadi. Masalan, inversiya yoki elliptik konstruksiyalar ko‘pincha badiiy matnlarda obrazlilikni kuchaytirish uchun qo‘llanilsa, rasmiy nutqda

an'anaviy sintaktik modellarga ustunlik beriladi. Shu bilan birga, derivatsion jarayonlar matn ichida axborotning taqsimlanishiga ham ta'sir ko'rsatadi, ya'ni yangi yoki muhim ma'lumot gapning markaziy qismiga olib chiqiladi. Bu esa sintaktik derivatsiyaning pragmatik funksiyasini namoyon etadi.

Ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, sintaktik derivatsiya universal hodisa bo'lishiga qaramay, uning namoyon bo'lish shakllari har bir tilning tipologik xususiyatlariga bog'liq holda farqlanadi. Ingliz tilida qat'iy so'z tartibi derivatsion o'zgarishlarni asosan yordamchi fe'llar va grammatik vositalar orqali amalga oshirishni talab etsa, o'zbek tilida erkinroq so'z tartibi tufayli sintaktik variantlar ko'proq o'rin almashinuvi asosida yuzaga keladi. Masalan, o'zbek tilida bir xil mazmun turli tartibdagi gaplar orqali ifodalanishi mumkin, bu esa derivatsiyaning stilistik imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu tariqa, sintaktik derivatsiya har ikki tilda ham gap qurilishining muhim mexanizmi sifatida namoyon bo'lib, u tilning ichki tizimiy rivojlanishini va kommunikativ moslashuvchanligini ta'minlaydi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, gapning sintaktik derivatsiyasi til tizimining muhim va ajralmas komponenti bo'lib, u orqali birlamchi strukturalar asosida turli sintaktik variantlar hosil qilinadi hamda nutqning kommunikativ va stilistik imkoniyatlari kengayadi. Sintaktik derivatsiya jarayonlari — transformatsiya, kengaytirish, qisqartirish va substitutsiya — gap tuzilmasining nafaqat formal, balki semantik va pragmatik jihatdan ham o'zgarishiga xizmat qiladi. Ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida olib borilgan tahlil ushbu hodisaning universal xarakterga ega ekanini, biroq uning ifodalanish shakllari tilning tipologik xususiyatlariga bog'liq holda farqlanishini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, sintaktik derivatsiya nazariy va amaliy tilshunoslik, xususan, tarjima va til o'qitish jarayonlarida muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
2. Halliday, M. A. K. (1994). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
3. Langacker, R. W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford: Stanford University Press.
4. Vinogradov, V. V. (1975). *Russkiy yazyk (grammaticheskoe uchenie o slove)*. Moskva.
5. Nurmonov, A. (2012). *O'zbek tilining nazariy grammatikasi*. Toshkent.

6. McEnery, T., & Hardie, A. (2012). *Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice*. Cambridge University Press.